

Д. Г. СТАДНИЦЬКИЙ

ГЕОМОРФОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОЛИНИ р. ЛОМНИЦІ В МЕЖАХ ГОРГАН

Однією з найбільших рік Зовнішніх Горган є Ломниця, яка бере свій початок на північно-східних схилах Головного вододільного хребта. Ломниця є правою притокою Дністра, в який вона впадає в районі Галича. Довжина Ломниці 122 км, площа водозбірного басейну — 1430 км². Протікає ця річка по добре виробленій долині, яка чітко виділяється в рельєфі Радянських Карпат і Прикарпаття і має загальне простягання з південного заходу на північний схід.

В зв'язку з тим, що долина р. Ломниці пересікає поперек різні тектонічні зони (Зовнішню антиклінальну зону і Прикарпатський прогин) і різні геоморфологічні райони, її можна поділити на дві різко відмінні між собою частини: 1) гірську і 2) передгірську (рівнинну).

Гірська частина долини р. Ломниці розташована в середньогірському районі Зовнішніх Горган з дуже своєрідним рельєфом.

Загальною рисою рельєфу Горган являється відображення в формах поверхні структурно-літологічної зональності, характерної для Зовнішньої (Скибової) зони. Гірські хребти в басейні р. Ломниці приурочені до ямненських пісковиків і пісковиків іноцерамової серії, які виходять на поверхню в гребневих частинах антиклінальних складок.

Антиклінальні складки в Горганах насуваються одна на одну своїми північними крилами, внаслідок чого гірські хребти мають асиметричну будову. Північні їх схили круті, а південні пологі. В плані вони витягуються згідно до структурно-літологічних зон з північного заходу на південний схід, причому дуже звивисто.

Гребневі лінії гірських хребтів вирівняні, і лише де-не-де піднімаються окремі вершини, які досягають значних висот. Вершини мають форму стіжка, причому їх північні схили круті, а південні пологі. Більшість окремих гірських хребтів (Аршиця, Сивулянський) і вершин (Лопушна — 1836 м, Сивуля — 1818 м, Ігровец — 1803 м, Висока — 1808 м, Грофа — 1748 м, Попада — 1740 м і др.) піднімаються вище верхньої границі лісу і покриті кам'яними розсипищами.

Долина ріки Ломниці не пристосовується до основної структурно-літологічної зональності Горган. Вона витягується з південного заходу на північний схід і пересікає поперек всі структурно-літологічні зони Горган, що й відбивається в морфології самої долини. В тих місцях, де Ломниця поперек розрізає гірські хребти і на поверхню виходять тверді пісковики, її долина сильно звужується і має вигляд ущелини. В місцях виходів м'яких сланців, приурочених до синклінальних заглибин, долина розширюється і часто приймає форму витягну-

тої улоговини. В таких місцях Ломниця приймає бічні допливи. Долина Ломниці являється типовою для Горган поперечною річковою долиною, яка в плані представляє собою ланцюг невеликих улоговин, поєднаних між собою ущілинами.

Ріка Ломниця утворюється з трьох невеличких потічків, які стікають з крутих північних схилів вершин Прелука (1527 м), Буштула (1601 м) і Великого Кепута (1607 м) в невелику водозбірну улоговину, оточену крутими схилами навколишніх гірських хребтів. В водозбірній котловині р. Ломниця має вигляд бурхливого гірського потоку, шириною в 1,5 м, який протікає серед низьких, але досить широких берегів. На північ улоговина звужується і переходить в ущілину з крутими схилами. Річка тут врізується в корінні породи, і галька в руслі відсутня. Ущілина вниз по течії поступово розширюється і в місці впадіння в р. Ломницю зліва безіменного потоку перетворюється в улоговину. Розміри котловини невеликі. Вона має 150—180 м в ширину і 350—400 м в довжину. По боках котловини піднімаються високі схили гірських хребтів, на яких відслонюються корінні породи, а в деяких місцях утворюються невеликі кам'яні осипища.

В улоговині добре виділяються I, II і III тераси з відповідними висотами в 0,5, 3—3,2 і 6—7 м. Перша тераса повністю збудована з гальки, а друга і третя — з гальки, перекритої тонким шаром жовтобурих суглинків (6—10 см). На третій терасі суглинки перемішані з добре вкатоною галькою. Галька різних розмірів — від дрібної до 20 см в діаметрі.

Русло ріки в котловині розширюється до 3,2—4 м і сильно підмиває крутий правий берег.

Від вищезгаданої котловини до с. Сплаї р. Ломниця тече в уще-леподібній, дуже вузькій долині, в якій можна виділити лише окремі ділянки I, II і, на правому березі, V тераси. Всі інші тераси тут розмиті. Русло ріки врізується в корінні породи. Ріка неглибока, і її русло заповнене некатаними уламками корінних порід, до яких примішується незначна кількість гальки.

В районі с. Сплаї в р. Ломницю впадає ліва притока, і долина ріки знов розширюється в улоговину шириною 200—300 м і довжиною 600—700 м. Улоговина, як і попередня, має загальний нахил вздовж течії ріки. Ріка підмиває крутий правий берег, і улоговина повністю розміщується на лівому березі, де в рельєфі виділяється три терасових рівня.

Перша тераса має висоту 0,5—0,6 м і складена добре вкатоною галькою. Вона має невеликі розміри. Друга тераса, висотою в 1,5—2 м і шириною до 100 м, збудована з гальки, яка перекрита зверху жовтобурими суглинками.

Третя тераса зустрічається лише окремими ділянками. Її висота досягає 6—7 м. Збудована вона з корінного цоколя, перекритого шаром гальки і суглинків. На правому березі до русла р. Ломниці підходить крутий схил гірського хребта, і тераси на ньому не виділяються.

Від с. Сплаї до с. Брустури долина р. Ломниці вже значно ширша і більш різноманітна. Вона то розширюється в місцях виходів на поверхню глинистих сланців, то звужується в тих місцях, де ріка перерізає поперек гірські хребти. Відповідно до цього схили долини бувають часом пологі, широкі і терасовані, часом круті і високі, без терас. Окремі ділянки терас зустрічаються тут на обох берегах. Найчастіше

виділяються в рельєфі долини рівні I, II, III і IV терас, а V і VI терасові рівні представлені лише окремими ділянками. Біля села Брустури долина р. Ломниці звужується до 60—70 м і в ній виділяється лише I і II тераси.

В с. Брустури в Ломницю впадає два потоки: Великий Щавник і Малий Щавник. Ці два потоки виробили в м'яких менілітових породах досить велику котловину. Котловина с. Брустури має 200—250 м в ширину, 700—800 м в довжину. Вона характеризується дуже рівним дном, яке складене II терасою. Ріка в котловині відхиляється вправо і підмиває верхні тераси.

В улоговині можна виділити декілька терасових рівнів. На лівому березі тут добре виділяється I, II і III тераси з відповідними висотами в 0,5, 2—2,8 м і 6—6,5 м. На правому березі в рельєфі добре виділяються III, IV, V і VI тераси. I і II тераси складені галькою, яка на II терасі перекрита шаром суглинків, а III, IV, V і VI тераси мають корінний цоколь, перекритий галькою і жовтобурими суглинками. На схилах навколишніх гірських хребтів в багатьох місцях спостерігаються кам'яні осипища.

Нижче с. Брустури долина р. Ломниці значно ширша, ніж у верхів'ях, але в місцях, де вона перерізає гірські хребти, звужується в ущілину. На всьому протязі від с. Брустури до с. Дарів в долині спостерігаються I, II, III тераси, і лише в місцях, де близько підходять гірські хребти, II і III тераси відсутні.

В районі с. Дарів долина р. Ломниці утворює улоговину шириною 400—500 м і довжиною близько 1 км. В цьому місці впадає в Ломницю її ліва притока — потік Дарів. Ріка Ломниця утворює тут велику петлю і підмиває то лівий, то правий берег. Справа до котловини близько підходять гірські хребти, круті схили яких вкриті кам'яними осипищами і кам'яними потоками. На лівому березі в котловині виділяються I, II, III тераси, а IV і V тераси представлені лише окремими ділянками.

Від с. Дарів вниз по течії долина р. Ломниці сильно звужується і перетворюється в ущілину, яка простягається аж до впадіння в Ломницю її лівої притоки — р. Молодої в районі с. Осмолода. На цій ділянці ріка перерізає поперек потужні гірські хребти, в зв'язку з чим схили долини круті і покриті кам'яними осипищами. В багатьох місцях на поверхню виходять корінні породи. На лівому березі тераси зовсім відсутні, а на правому є лише вузька полоса II і в деяких місцях III тераси. Річка вривається в корінні породи і стає дуже порожистою. Недалеко від с. Дарів (500—600 м північніше) на правому березі Ломниці пологий гірський схил повністю покритий кам'яними розсипищами, де уламковий матеріал досягає від 0,2 до 3 м в діаметрі. Площа, зайнята кам'яними розсипищами, тут досягає приблизно 500 м × 600—700 м.

Особливо звужується долина р. Ломниці в місці впадіння її лівої притоки — потоку Петрос. В цьому місці лівий берег р. Ломниці прямовисний і зложений корінними породами. Потік Петрос також протікає в типовій ущілині з прямовисними схилами, збудованими корінними породами. Як русло р. Ломниці, так і русло Петроса заповнені обломочним матеріалом, який сповзає з крутих схилів гірських хребтів. В цих місцях, де на поверхню виходять масивні пісковики, в русло ріки скочуються великі брили, які утворюють в руслі ріки цілі каскади перекатів. В місцях, де виходять менілітові сланці, звітрілий матеріал

сповзає з схилів у вигляді кам'яних потоків, конуси виносу яких досягають русла ріки.

В місці впадіння до р. Ломниці її правої притоки — р. Бистриці долина дещо розширюється. Тут лівий берег ріки крутий, а на правому можна спостерігати невеликі ділянки IV, V і VI терас. Всі останні тераси розмиті, і русло ріки врізується в корінні породи.

Далі до Осмолоди долина р. Ломниці являє собою типову ущелину, яка дещо розширюється лише в місцях виходів м'яких менілітових сланців. Схили долини круті і мають У-подібну форму. Тераси спостерігаються лише в розширених місцях. Найчастіше просліджується рівень I, III, IV і VI терас. Русло ріки глибоко врізується в корінні породи і утворює ряд порогів.

Прорізавши поперек цілий ряд гірських хребтів і залишивши по лівий бік хребти Петрос, Канюсяк і Грофу, а по правий — хребет Сивулю, долина р. Ломниці виходить в районі с. Осмолоди в досить велику улоговину, яка є найбільшою улоговиною в долині р. Ломниці. Вона розташована в місці злиття р. Молодої з р. Ломницею. Ріка Молода є найбільшою лівою притокою р. Ломниці і має добре вироблену поздовжню долину з цілою серією терас на правому березі (I, II, IV і VI) і крутим схилом хребта Аршиця на лівому. В місці її впадіння в Ломницю утворилась Осмолодська улоговина шириною 600—700 м і довжиною 1000—1500 м.

З півдня в улоговину спускається декількома східцями північні схили Канюсяка Малого; зі сходу улоговина обмежується крутими схилами високого хребта Матахів; з заходу — крутими схилами хребта Аршиця; з півночі — боковими відрогами хребтів Матахів і Аршиця.

Улоговина витягнена вздовж течії ріки і має загальний нахил на північ. В рельєфі улоговини виділяється три тераси, які повністю розміщені на лівому березі річки. На правому березі тераси відсутні, внаслідок того, що ріка підмиває круті схили хребта Матахів.

Перша тераса в улоговині має висоту 0,5—0,7 м і повністю складена галькою і крупним уламковим матеріалом, який утворюється на місці внаслідок руйнування корінного цоколя II і III терас.

Друга тераса має висоту 2,0—2,5 м і ширину 10—15 м. Основа її збудована корінними породами, які перекриті галькою і тонким шаром бурих суглинків.

Третя тераса в Осмолодській улоговині має висоту 5,5—6,5 м і ширину від 400 до 600 м. Поверхня її вирівняна. В основі тераси відслонюють корінні породи, в яких переважають сланці. Корінні породи перекриваються галькою, над якою залягає шар жовтобурих суглинків товщиною 30—50 см. Галька, яка залягає під суглинками, добре вкатана і має різну величину — від дрібної до крупної з діаметром 20—30 см. Русло ріки в улоговині відхиляється вправо і розмиває схили хребта Матахів, крутість яких досягає 40°. На них поширені кам'яні осипища. Русло ріки нешироке (8—12 м), але швидкість течії дуже велика.

В північній частині улоговини русло ріки повертає вліво і виходить у вузьку ущелиноподібну частину долини між с. Осмолодою і с. Підлютим. На цій ділянці річка перерізає поперек гірські хребти, збудовані з яменських пісковиків і пісковиків іноцерамової серії. Схили річкової долини круті і багаті осипищами та обвалами. В с. Підлютому долина дещо розширюється в зв'язку з тим, що в Ломницю справа впадає досить великий потік Кузьмінець. Тут в долині Ломни-

ці нараховується чотири—п'ять терас. Особливо добре розвинена II і III тераси, на яких і розташоване село. IV, V, VI, VII і VIII тераси зустрічаються окремими ділянками.

Від села Підлютого долина Ломниці починає поступово розширюватися в бік Прикарпаття. Русло ріки петляє по долині і підмиває то лівий, то правий береги. В багатьох місцях русло розділяється на ряд великих і малих рукавів, які врізуються у власні наноси. Долина звужується лише в місцях, де до неї близько підходять хребти Пасічний і Тодор, але ширина її тут не менше 200—300 м. Схили долини становляться пологими і терасованими. Терасові рівні добре виділяються в рельєфі, оскільки вони не заліснені. Особливо добре виділяються тераси в районі сіл Ясеня і Сливки.

В селі Ясеня русло Ломниці ділиться на декілька рукавів, які розділяють долину на ряд островів. Долина має тут ширину до 1,5 км. В ній виділяється ціла серія терас як на правому, так і на лівому березі. На лівому березі виділяється три тераси I, II і III. Перша тераса має висоту 0,5—0,8 м і складена з добре окатаної гальки. Ширина її — 1—10 м. Друга тераса, висотою 1,5—2,5 м і шириною 20—80 м, також збудована галькою, яка перекрита шаром суглинків. Третя тераса має висоту 4,5—5 м і ширину 80—100 м. Її корінний цоколь перекритий жовтобурими суглинками, перемішаними з галькою. Між окремими терасами добре виражені терасові уступи.

На правому березі виділяється шість терасових рівнів. Тут особливо добре розвинена II, III і IV тераси, які утворюють одна до одної круті і високі уступи. Перша тераса, як і друга, повністю збудовані з наносного річкового матеріалу. Друга тераса має ширину до 550 м і висоту 1,5—2,5 м. Зверху галька перекривається суглинками. Поверхня тераси прорізається старицями і широкими рукавами р. Ломниці, один з яких в селі підмиває III терасу.

Висота третьої тераси 4—5 м, ширина — 640 м. Вона має корінний цоколь, який перекривається шаром гальки, що, в свою чергу, покрита жовтими суглинками. Над III терасою піднімається добре виражений крутий уступ 10—12-метрової IV тераси, ширина якої 150—230 м. Над IV терасою піднімаються пологими уступами V і VI тераси.

Схили V і VI терас сильно розмиті і прорізані балками.

В районі с. Сливки добре виділяються I, II, III і IV тераси. Русло ріки сильно розширюється і утворює ряд рукавів і стариць. Через с. Сливки проходить старе русло, яким 25—30 років тому протікала р. Ломниця. Під час великих паводків воно заповнюється водою і перетворюється в бурхливу ріку.

Всі тераси повністю збудовані з наносного матеріалу. I тераса займає нешироку смугу і складена галькою. Висота її 0,5—0,7 м. II тераса має висоту 1,4—1,6 м і збудована з галечника, перекритого супісками. Третя тераса має висоту 4—4,5 м. Складена вона товщею суглинків, в основі яких лежить галька. Особливо виділяється IV тераса, що має висоту 10—12 м, повністю збудована з жовтобурих суглинків, які вверх переходять в супіски.

В нижніх шарах суглинків зустрічається слабо вкатана галька, часто великих розмірів. В напрямку до с. Небилів IV тераса поступово понижується, а в III терасі зникає галька.

В районі Перегінська долина р. Ломниці виходить на територію Прикарпаття і досягає 4—6 км ширини. Русло ріки розділяється на ряд рукавів, які врізуються у власні наноси. В долині ріки нарахову-

ється чотири тераси. I тераса має висоту 0,4—0,5 м. Складена вона з гальки, в якій вироблене русло ріки. Розмір гальки коливається в середньому від 10—15 до 20—25 см.

II тераса висотою 1,5—2 м має на лівому березі ширину 80—100 м, а на правому — 10—15 м.

На правому березі ріка підмиває цю терасу і утворює відслонення, де добре видно її будову.

Тераса складена жовтобурими суглинками, товщина яких досягає 20—25 см. Під суглинками лежить тонкий шар мілкої гальки, діаметром 5—10 см. Нижче по розрізу галька змінюється тонким шаром суглинків, під яким залягає крупна галька, діаметром в 18—20 см.

III тераса висотою 2,5—3 м має в районі Перегінська найбільше поширення. В будові цієї тераси значне місце займає жовтобурий суглинок, потужність якого досягає 50—70 см. Під ним лежить тонкий шар дрібної гальки, діаметр якої не перевищує 5 см. Під галькою залягає потужна товща крупнозернистого супіску, який вниз по розрізу переходить в дрібнозернистий.

На правому березі р. Ломниці в районі Перегінська велику площу займає IV тераса, яка опускається до III крутим уступом. Збудована вона з суглинків, в основі яких залягають слабовкатані галечники, змішані з глиною. Товща суглинків на IV терасі досягає 5—6 м.

Висота тераси коливається в межах від 10 до 12 м. Поверхня її вирівняна.

Далі на північ від м. Перегінськ р. Ломниця протікає по території Прикарпаття в добре виробленій і широкій долині, яка в значній мірі заболочена. Ріка тут сильно меандрує і має рівнинний характер.

Долина р. Ломниці, як і інші поперечні долини Горган, була оформлена до початку верхньосарматського підняття Карпат. Під час верхньосарматського підняття вона була омоложена і сильно врізувалась в пенеплен. В пліоцені відбувся новий вріз, про що свідчать ділянки VIII тераси висотою 180—200 м. З плейстоценового часу до сьогоднішнього дня в Карпатах відбулось декілька піднять, внаслідок чого р. Ломниця періодично врізувалась в корінні породи і створила сім терас різної висоти. Поперечний напрямок долини Ломниці, як і інших рік Горган, на нашу думку, був визначений тектонікою — молодим тектонічним утворенням сарматського віку і, можливо, зв'язком з тектонічною тріщиною в дофлішевому фундаменті Карпат.

Долина р. Ломниці має велике значення в господарському освоєнні найбільш високої і труднодоступної частини Горган. Вона заходить всередину Горган і використовується, в першу чергу, для прокладання шляхів сполучення. Шляхи сполучення, населені пункти і сільськогосподарські угіддя розміщуються, як правило, на II і III терасах.

Долина р. Ломниці, крім того, являється ще вихідним пунктом для освоєння величезних лісових масивів в її верхів'ях.